

Urszula Myga-Piątek
Józef Partyka

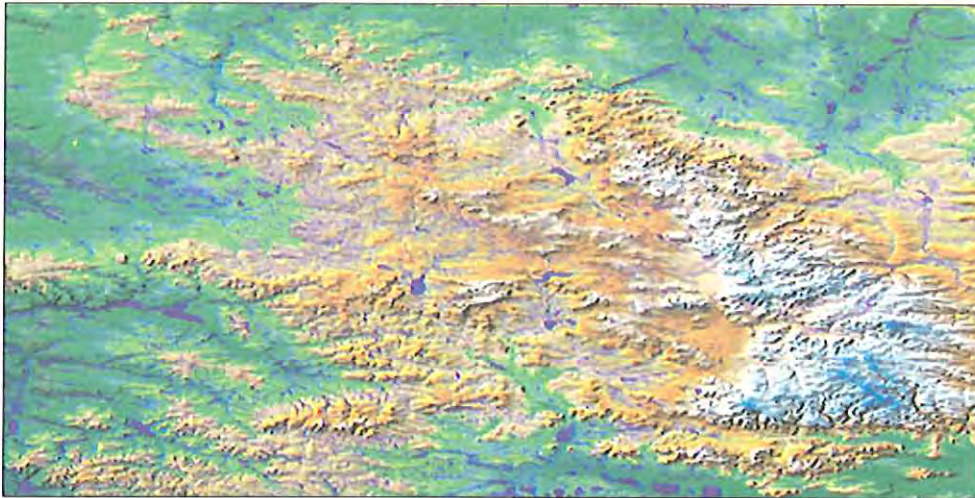
STAWY WYŻYNY KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ JAKO WAŻNY ELEMENT KRAJOBRAZU

CHARAKTERYSTYKA OBSZARU BADAŃ POD KĄTEM ANALIZOWANEGO PROBLEMU

Wyżyna Krakowsko-Częstochowska ze względu na węglanowe podłoże i związaną z nim rzeźbę krasową charakteryzuje się bardzo specyficznymi warunkami hydrologicznymi i hydrograficznymi. Poddany badaniom obszar cechują typowe dla obszarów krasowych stosunki wodne. Przy słabo rozwiniętej sieci wód powierzchniowych istnieją zasobne zbiorniki wód podziemnych o wodach bardzo dobrej jakości (Dynowska, 1979; 1983; Czarnecka, 1975). Ubóstwo wód powierzchniowych potwierdza gęstość sieci rzecznej Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej wynoszącej średnio 1 km/km² (Czeppe, 1972).

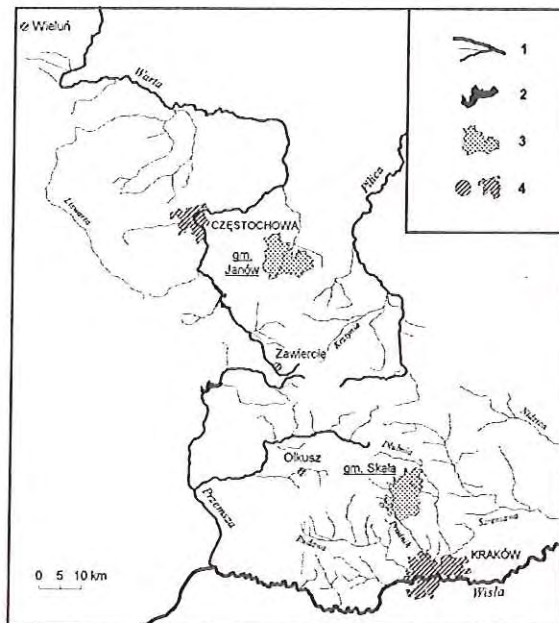
Różnica w gęstości powierzchniowej sieci rzecznej Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej i przyległych obszarów uwidoczniła jest na numerycznym modelu terenu Wyżyny Śląsko-Krakowskiej (rys.1). Głównymi elementami sieci hydrograficznej na Wyżynie Krakowskiej są: Szreniawa, Dłubnia, Prądnik, Rudawa z kilkoma dopływami, Biała Przemsza, a na Wyżynie Częstochowskiej górna Warta, Wiercica, Krztynia, Białka, górna Pilica (rys.2). Warunki hydrograficzne regionu cechuje ponad to występowanie licznych i wydajnych źródeł, których charakterystyka została przedstawiona w niniejszym tomie przez M. Baścik, 2003.

Niedostatek wody na powierzchni wynika w pierwszym rzędzie z uwarunkowań przyrodniczych, ale w ostatnich latach potęguje go działalność antropogeniczna. Budowa wielu studni głębinowych, ujmowanie źródeł do celów komunalnych zmniejsza ilość wody w lokalnym obiegu wodnym. Powoduje to wykształcanie się „suchego” krajobrazu Wyżyny, w którym dominują sucholubne zbiorowiska roślinne. Deficyt wód powierzchniowych ma duże konsekwencje gospodarcze. Niewielka ilość cieków, zasilana przez stosunkowo wydajne źródła, była bezpośrednią przyczyną wykształcenia w społecznościach zamieszkujących ten obszar, bardzo racjonalnych sposobów użytkowania wody. Od samego początku procesów osadniczych na tych terenach, ludzie wytworzyli sprawny system pozyskiwania wody ze źródeł i górnych odcinków rzek, doskonalili techniki budowy

Rys. 1. Powierzchniowa sieć wodna Wyżyny Śląskiej i Krakowsko-Częstochowskiej na tle numerycznego modelu terenu (opracowanie J. Nita)

Fig. 1. Surface water network in Digital Elevation Model (by J. Nita)

Rys.2. Szkic lokalizacyjnych badanych gmin na tle sieci hydrograficznej Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej.

1 – rzeki, 2 – zbiorniki wodne, 3 – badanie gminy, 4 – duże miasta

Fig.2. Localization sketch of investigation areas and hydrographic network in Krakowsko-Częstochowska Upland.

1 – rivers, 2 – water reservoirs, 3 – investigated districts, 4 - towns

studni, zakładali stawy, które miały na celu „zatrzymanie” wody na powierzchni dla różnych celów gospodarczych (Młodkowska-Przepiórowska, 1995; Myga-Piątek, 1997; 1998, 1999, 2002; Myczkowski-Oremus, 1985). Jednocześnie zabiegiom tym towarzyszyło wykształcenie się w sferze mentalnej wielkiego szacunku dla wody i upowszechnianie przez pokolenia zwyczaju jej oszczędzania. Z czasem, gdy do tutejszych wsi doprowadzono sieć wodociągową, osady zaczęły uniezależniać się od wody czerpanej dotychczas ze źródeł, studni lub stawów, a obiekty wodne stopniowo ulegały niszczeniu. Nisze źródłowe zamieniano w wysypiska odpadów (Baścik, 2003). Nie użytkowane i nie remontowane studnie rozpadały się, były zasypywane lub zastawiane betonowymi pokrywami. Nie oczyszczane wiejskie stawy, będące do niedawna centrum wsi i jej wielkim estetycznym walorem, zamieniały się w zarastające i brudne sadzawki.

Niniejszy artykuł ma na celu omówienie potrzeby odbudowy wartości krajobrazowej stawów na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Opracowanie prezentuje koncepcję inwentaryzacji i waloryzacji stawów na potrzeby wdrożenia projektu rewitalizacji tych obiektów wodnych, na przykładzie dwóch gmin: Janów i Skąpa. Jest to przyczynek do opracowania całościowego programu rewitalizacyjnego dla zainteresowanych gmin położonych na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Autorzy wskazują na pilną potrzebę podjęcia prac technicznych których celem byłoby przywrócenie wartości tych cennych, pod względem przyrodniczym i krajobrazowym, obiektów wodnych. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na konieczność reagowania jest szybki proces zanikania stawów. Wywołany jest on kilkoma procesami, spośród których najważniejsze to: krótko i długookresowe wahania klimatu (wyższe temperatury, mniejsze opady w ciągu roku); bardzo szybki proces narastania masy biogennej w stawach; wytrącanie związków chemicznych, sedymentacja osadów okrukowych наносzonych głównie przez wiatr oraz deluwia i koluwia które są deponowane w stawach, a także różne prace hydrotechniczne i inżynierskie (np. podczas remontów dróg, umacnianie grobli).

CELE PROJEKTU

Szczegółowymi celami prowadzonych badań było:

- skartowanie stawów w gminach Janów i Skąpa;
- opis współczesnej roli (ekologicznej, ekonomicznej, krajobrazowej) stawów na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej;
- odtworzenie lub zweryfikowanie genezy tych obiektów;
- opracowanie jednolitego wzorca inwentaryzacji i waloryzacji stawów, możliwego do zastosowania we wszystkich zainteresowanych gminach regionu;
- próba opracowania typologii stawów biorąc pod uwagę kryteria krajobrazowe,

- propozycja konkretnych działań technicznych dla przywrócenia pożądanego stanu i funkcji obiektów wodnych.

Niniejszy artykuł odnosi się do czterech pierwszych celów, jako naukowej podbudowy do technicznej fazy projektu rewitalizacji stawów.

METODY BADAŃ I ŹRÓDŁA INFORMACJI

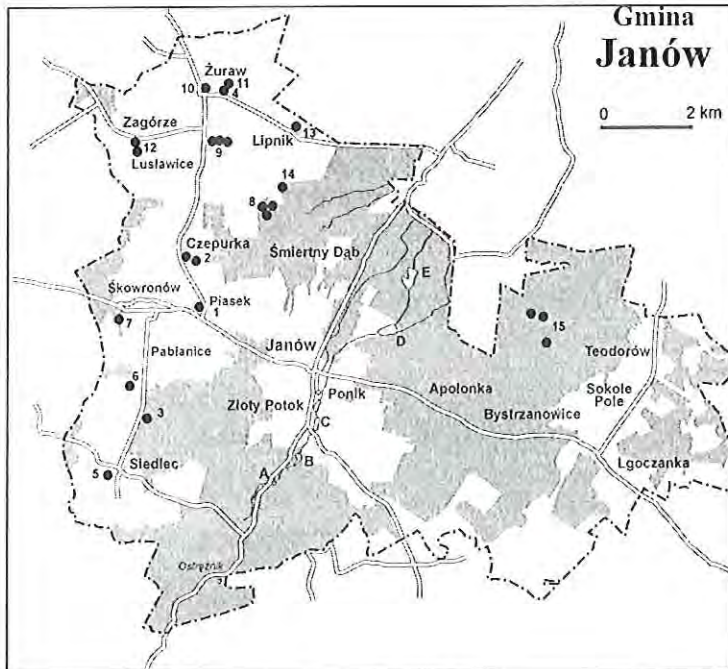
Program został zrealizowany na etapie prac inwentaryzacyjno-waloryzacyjnych na obszarze dwóch gmin Skała (Wyżyna Krakowska) oraz Janów (Wyżyna Częstochowska). Dobór gmin był celowy ze względu na próbne monitorowanie stawów w dwóch skrajnie położonych obszarach Jury. Podczas tego etapu źródłami informacji były:

- pomiary terenowe (w odniesieniu do parametrów morfometrycznych stawów);
- praca z mapą topograficzną (odpowiednie arkusze) w skali 1:10000 w zakresie weryfikacji aktualnej sytuacji terenowej z treścią zobrazowaną na mapach;
- kartowanie stawów, wykonywanie szkiców lokalizacyjnych w odniesieniu do najbliższego otoczenia, sporządzanie dokumentacji fotograficznej;
- wywiady ze miejscową ludnością,
- studia nad literaturą z dziedziny hydrobiologii, hydrologii limnologii, architektury krajobrazu,
- pozyskiwanie informacji z Urzędów Gminnych – współpraca z samorządem terytorialnym w zakresie oczekiwań lokalnej społeczności względem zagospodarowania przestrzennego w okolicy stawów.

W trakcie terenowych prac inwentaryzacyjnych zidentyfikowano w terenie gminy Janów stawy skupione wzdłuż doliny Wiercicy (rys.3 – stawy oznaczone symbolami A-E) oraz 15 stawów na wysoczyznach. W gminie Skała badaniami objęto 16 obiektów wodnych, których położenie ilustruje rys.4

STAWY JAKO SKŁADNIKI STRUKTURY KRAJOBRAZU WYŻYNY KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ

Stawy niewielkie, płytkie śródlądowe słodkowodne zbiorniki wodne, pochodzenia naturalnego lub antropogenicznego. Stawy naturalne, należą na badanym obszarze do wielkiej rzadkości; przeważnie są to sztuczne, płytkie zbiorniki, o głębokości nie większej niż kilka metrów, czasem do 1 metra. Cechą charakterystyczną tych form jest ich astatyczność czyli niestalość warunków fizyko-chemicznych. Wynika to z małej objętości tych zbiorników i małej „bezwładności”

Rys. 3. Lokalizacja stawów w gminie Janów 1-15 stawy w obszarach wysoczyznowych A-E stawy wzdłuż doliny górnej Wiercicy
Fig. 3. Localization sketch of ponds in Janów district 1-15 ponds in high areas A-E ponds along upper Wiercica Valley

Rys. 4. Lokalizacja stawów w Gminie Skąpa
Fig.4. Localization sketch of ponds in Skąpa district

oraz bardzo silnego powiązania z warunkami panującymi na lądzie i w atmosferze (Kajak, 1998).

Na terenie objętym badaniami przewagę stanowią stawy, budowane najczęściej głównie dla celów hodowlanych, przeciwpożarowych, retencyjnych lub innych potrzeb gospodarczych. Przy budowie stawów zwykle wykorzystywano lokalne obniżenia terenu. Stawy mogły także powstawać przez wypełnienie wodą podziemną i opadową celowo pogłębianych naturalnych zagłębień terenu. Częstość zbiegiem było budowanie grobli i tam znacznie spiętrzających wodę na cele energetyczne (rzemiosło oparte na kole wodnym) lub budowanie przepustów dla połączenia stawów w zespół stawów najczęściej o funkcjach hodowlanych.

STAWY ZLOKALIZOWANE W DOLINACH RZECZYNYCH

Na obszarze obecnej gminy Janów historia stawów hodowlanych ma swoją wielowiekową tradycję. Zakładano je w dolinie górnej Wiercicy, w miejscu jej naturalnego rozszerzenia się, w odległości około 500 m poniżej źródeł Zygmunta i Elżbiety (stawy A-E na rys.3).

Analiza archiwalnych dokumentów¹ oraz interpretacja materiałów kartograficznych pozwala stwierdzić, iż na górnym odcinku Wiercicy już w XVIII wieku były budowane stawy. Oprócz funkcji hodowlanej pełniły one w przewodze rolę retencyjną – piętrząc wodę dla potrzeb intensywnie działającego tam rzemiosła, opartego o energię wodną Wiercicy.

Mapa z 1787 roku ilustruje na badanym odcinku tej rzeki co najmniej 12 niewielkich zbiorników. Mapa z 1809 roku dokumentuje istnienie dwóch dużych stawów (rys.5). Krajobrazowym potwierdzeniem danych kartograficznych był zachowany do końca XIX wieku system starych grobli, o których wspomina w projekcie hydrotechnicznym M. Girdwoyń (1881). Taki sposób gospodarowania wodą Wiercicy był typowy w XVIII i XIX wieku. Można założyć, iż Wiercica w XIX wieku posiadała co najmniej 200-letnie tradycje hodowli ryb. Fakt ten był najprawdopodobniej jednym z czynników uwzględnionych w pomysle gen. Wincentego Krasińskiego, dotyczącym założenia na źródłiskowym odcinku Wiercicy nowoczesnego zespołu stawów hodowlanych. Od końca XIX wieku datują się przemiany środowiska wodnego doliny Wiercicy, związane z zakładaniem licznych stawów hodowlanych, dekoracyjnych, retencyjnych i spiętrzających wodę.

Wkrótce po nabyciu dóbr zlotopotockich przez W. Krasińskiego, które następnie przeszły w ręce rodziny Raczyńskich, rozpoczęła się kolejna faza antropogenicznego ingerowania w strukturę krajobrazu wodnego. Około 1880 roku powstała idea intensywnego zagospodarowania górnego odcinka doliny w celach hodowlanych. Do opracowania projektu tego przedsięwzięcia został zaangażowany

¹ – Arch. Dóbr Złoty Potok: Rejestr Pomiarowy Dużego Stawu w Zalesicach w Guberni Piotrkowskiej w folwarku Zalesice, należącego do Dóbr Złoty Potok. 1854–1870, sygn. 73; WAP Częstochowa: Akta Urządzenia Dóbr Złoty Potok 1857–1870, sygn.12; Akta Administracji Dóbr Złoty Potok dotyczące się urządzania gospodarstwa rolnego i kultywacji takowego. 1871–1899, sygn.26.

Michał Girdwoyń (1841–1924), znany wówczas w Europie inżynier urządzeń wodnych, przyrodnik, pszczelarz i ichtiolog (Myga-Piątek, 1998; Turkowski 1959). Po rozpoznaniu warunków morfologicznych i hydrologicznych lokalizacja stawów została wyznaczona w przysiółku Złotego Potoku – Piszczkowie, w pobliżu połączenia się dwóch strug dających początek Wiercicy, płynących ze źródeł Zygmunta i Elżbiety. Inwestycja zakładała powstanie najnowocześniejszego w Europie gospodarstwa rybackiego (Zwoliński, 1992). O randze przedsięwzięcia może świadczyć fragment archiwalnego projektu: „[...] Zaprojektowany więc zakład hodowli ryb łososiowatych w Złotym Potoku będzie największym w świecie, gdyż o 3 i 1/4 razy stanie się większym od sumy podobnych najcelniejszych zakładów zachodniej Europy, a posiadając przymioty najwyższej wartości bez wątpienia będzie szeroko słynnym ze swej nadzwyczajnej produkcji” (Girdwoyń, 1881).²

Zespół gospodarstw rybackich na rzece Wiercicy początkowo obejmował 22 zbiorniki wodne o powierzchni lustra wody 13,2 ha i zasilany był przez 67 czynnych wówczas źródeł. Wszystkie zbudowane obiekty (zwane przez M. Girdwoynia wodozbiornami) – stawy, sadze, tarliska, zbiorniki retencyjne, łączą liczne, czynne do dnia dzisiejszego, kanały i rowy oraz wodospady.

Centralnym obiektem słynnej Pstrągarni jest budynek wylęgarni o powierzchni 160 m², w którym obok izb wylęgowych mieściło się do 1939 roku muzeum przyrodnicze i ichtiologiczne. Projektując, a następnie zakładając stawy, M. Girdwoyń (1881) nazywał je imionami związanymi z historią rodu Krasieńskich. Do dziś w użyciu są nazwy: staw *Opinogóra*, *Krasne*, *Miłości*, *Ślepowron*, *Przyszłości*, *Pokusa*, *Święto-krzyki*, *Syn Cieniów*, *Przedświt*, *Trzech Myśli*, *Nocy Letniej*, *Zalesicki albo Wielki*, *Sławomirz*, *Psalmy*, *św. Teresy*, *Żalu*, *Dobrej Woli*, *Irydion*.

Zgodnie z wyrażonym w projekcie zapewnieniem, przedsięwzięcie to bardzo szybko się rozwijało, co możliwe było w dużej mierze dzięki warunkom przyrodniczym, głównie wydajności źródeł, ale także intensywnemu inwestowaniu przez Raczyńskich. Stopniowo zwiększano liczbę stawów. W 1908 roku było ich już 46, o powierzchni lustra wody, wynoszącej 32 ha. Większość obiektów wodnych powstała wówczas na terenie zabudowań przypałacowego parku.

Omówiona powyżej grupa stawów skupiona w dolinie Wiercicy charakteryzuje się dobrym stanem zachowania, stałym nadzorem właścicielskim, co wpływa na to, iż obiekty te są jednym z głównych walorów krajobrazowych gminy Janów.

W dolinie Prądnika istnieją dwie grupy stawów – w Pieskowej Skale (gmina Sułoszowa) i w Ojcowie (gmina Skąła). Mimo administracyjnego podziału doliny na dwie gminy stanowi ona całość fizjograficzną i stawy, podobnie jak w dolinie

² Komentując ten cytat należy stwierdzić, iż M. Girdwoyń odnosił to porównanie wyłącznie do terenów górskich i wyżynnych, głównie krajów alpejskich. Nie należy tego stwierdzenia interpretować w stosunku do stawów okręgu rybnicko-pszczyńskiego, opolsko-niemodlińskiego i kluczborsko-lublinieckiego, w których tradycja rybactwa stawowego jest znacznie starsza (Kuczyński, 2003).

Wiercicy, są interesującym nawarstwieniem kulturowym. Starszą historię mają stawy w dolinie Prądnika, założone w drugiej połowie XVI w., przez Szafranców, u stóp zamku Pieskowa Skała, o czym informuje relacja Siarczyńskiego (1828): „*Stanisław Szafraniec (...) w Pieskowej Skale zamek wspinały wystawił, ogrody zasadził, stawy, zwierzyńce założył*”. Mimo zmian jakie następowały później układ stawów jest zachowany do dziś. Po drugiej wojnie światowej zostały odnowione i przez wiele lat były wykorzystywane do hodowli pstrągów. Po oczyszczeniu dokonanym w latach 2000–2001, wymagają bieżącego utrzymania i obecnie służą jako przepływowe zbiorniki wodne dla fauny wodnej i ziemnowodnej.

Stawy pstrągowe w Ojcowie zostały założone w okresie międzywojennym. Wykorzystano w tym celu XIX-wieczną młynówkę doprowadzającą wówczas wodę z potoku Sęspówka do tartaku zlokalizowanego w rejonie ujścia Sęspówki do Prądnika. Dwa stawy, zwane „Alfa” i „Beta” założono w dolnym odcinku doliny Sęspowskiej, a siedem nad potokiem Prądnik. Staw „Alfa” został zlikwidowany w latach 80. XX w. Pozostałe funkcjonują do dziś i są użytkowane przez pstrągarnię Ojcowskiego Parku Narodowego, mają stały nadzór, są na bieżąco czyszczone i konserwowane. Stanowią trwałą komponent krajobrazu tego fragmentu doliny Prądnika w rejonie Ojcowia.

STAWY W OBSZARACH WYSOCYZNOWYCH

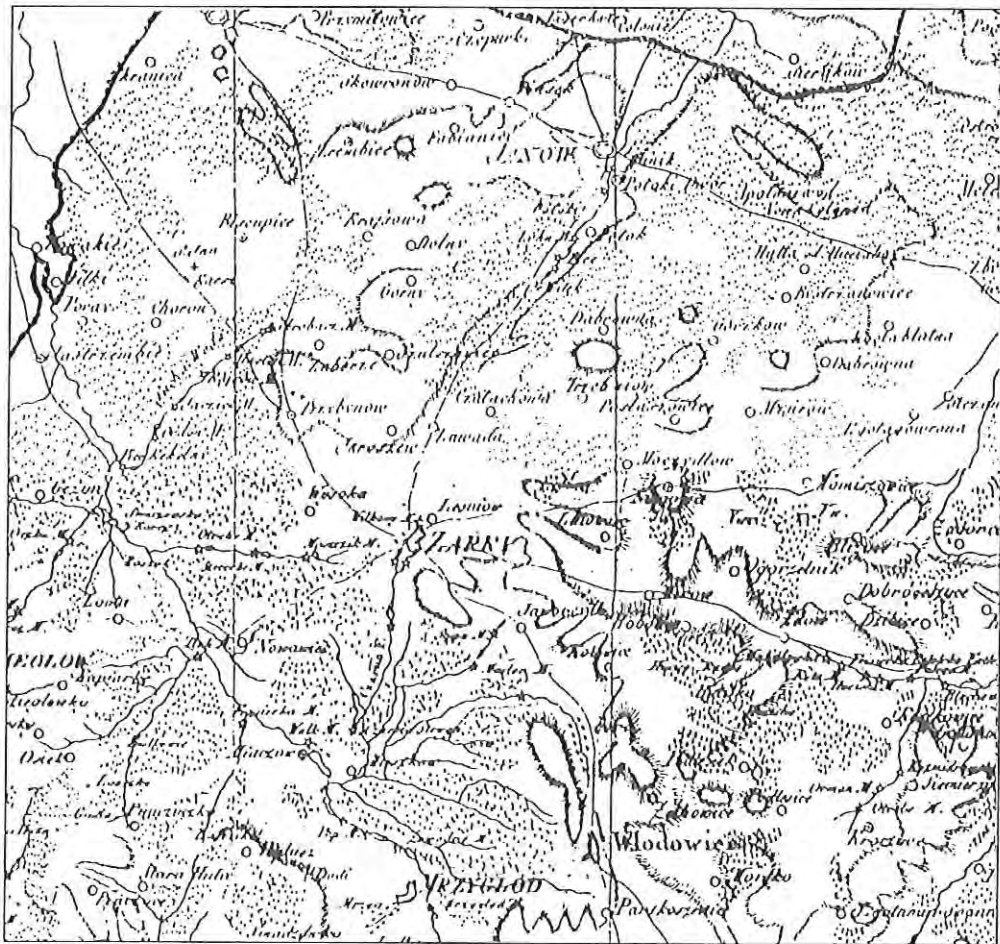
Inwentaryzacja stawów położonych w obszarach wysoczyznowych, z dala od dolin Prądnika i Wiercicy wskazuje na inną genezę zbiorników i różny ich stan zachowania.

W tej kategorii stawów antropogenicznych mieszczą się zbiorniki powstałe m.in. wskutek zalania przez wody wyrobisk po eksploatacji torfu, gliny lub piasku (Kajak, 1998)³. Występują także wiejskie zbiorniki przeciwpożarowe oraz przydomowe stawy służące dla celów gospodarskich (pojenie inwentarza, kąpielisko dla kaczek i gęsi) (fot. 3 i 4). W gminie Skała są ponadto dwa zbiorniki związane z funkcjonowaniem oczyszczalni ścieków (fot. 1 i 2).

W krajobrazie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej stawy pełnią bardzo ważną rolę:

- **ekologiczną** – (biocenotyczna i fizjocenotyczną) są siedliskiem życia płazów, ryb, owadów, wpływają na zwiększenie bioróżnorodności w tym terenie; tworzą korytarze ekologiczne w monotonnym krajobrazie rolniczym
- **hydrologiczną**: wpływają na opóźnienie procesu spływu wód powierzchniowych poprzez zwiększoną retencję;

³ wiele z nich ma charakter śródpolnych oczek wodnych i ich funkcja winna być oceniana jako użytki ekologiczne - zobacz Kalbarczyk, 2003, Aura 12/03 s. 24 - 25

Rys. 5. Fragment mapy historycznej okolic gminy Janów (1809)

Fig. 5. Fragment of Historical map of northern part of Częstochowska Upland (1809)

- *gospodarczą* – stanowią ważne zaplecze gospodarskie – zbiornik hodowli ryb, kaczek i gęsi, miejsce pojenia inwentarza;
- *architektoniczną* – stawy stanowią osnowę kompozycji i układu ruralistycznego wielu wsi w badanych gminach.
- *dekoracyjną* – są składnikiem krajobrazu decydującym o estetyce miejsca, dodatkowo zagospodarowywane jako kąpieliska, miejsca rekreacji i wypoczynku;
- *krajobrazową* – wzbogacają strukturę krajobrazu o liczne elementy pochodzenia antropogenicznego, które dopełniają harmonijnie osnowę osadniczą, podkreślając historyczny związek człowieka z miejscem zamieszkania. W krajobrazie omawianych gmin elementami

tymi są zarówno antropogeniczne formy terenu jak i urządzenia techniczne;

- **społeczną:** często obiekty te są ulokowane w centrum wsi, podkreślają tym samym swoją dostępność dla wszystkich mieszkańców – stają się dobrem wspólnym. Podobnie jak okolica studni są lokalnym forum – miejscem spotkań i dyskusji, a coraz częściej miejscem wypoczynku.

Gospodarka stawowa wywołała głębsze zmiany w krajobrazie doliny Wiercicy, która w porównaniu z doliną Prądnika, ze względu na większą liczbę stawów, jest bardziej „uzbrojona” w różne urządzenia techniczne (tab. 1).

Tab. 1. Formy rzeźby i urządzenia techniczne związane z gospodarką stawową w dolinie górnej Wiercicy

Tab. 1. Anthropogenic forms and technic equipment connected with ponds management in Wiercica Valley

Antropogeniczne formy rzeźby	Urządzenia techniczne
<ul style="list-style-type: none"> - wały ziemne (groble) - niecki zbiorników - rowy doprowadzające wodę (młynówki) - rowy odprowadzające (kanały ulgi) - progi i kaskady (wodospady) - wyspy 	<ul style="list-style-type: none"> - mnichy i półmnichy - przewały, - podwyloty, - zastawki i zastawy - wodotryski, - kamienne schodki, - skrzynie upustowe, - sztuczne kryjówki, - mosty na palach - grobelki cedzące, - drewniane akwedukty - ozdobne mosty - rury gliniane - drewniane kanały - sztuczna wylęgarnia - budynek gospodarczy i mieszkalny - ogrodzenie siatką - drogi dojazdowe - linia elektryczna

Przeprowadzone badania terenowe w obszarach położonych z dala od osi dolin rzecznych, głównie na wierzchowinie, ujawniły bardzo zły stan funkcjonowania stawów w odniesieniu do powyżej wymienionych funkcji. Stawy te są silnie zamulone, od lat nieoczyszczane, zaśmiecone, (miejscami pełnią rolę lokalnych wysypisk odpadów z gospodarstw domowych i pól uprawnych). Niektóre stawy wręcz zanikają do czego mogą przyczyniać się warunki atmosferyczne, np. mała ilość opadów atmosferycznych w 2003 r. Stąd rodzi się pilna potrzeba wszczęcia natychmiastowych działań rewitalizacyjnych stawów.

Przez rewitalizację autorzy rozumieją (za L. Żmudzińskim, 2002) – całokształt działań przyrodniczo-technicznych w obrębie akwenu w celu przywrócenia jego funkcji przyrodniczych poprzez odtworzenie charakteru zagłębienia stawu wraz jego strefami ekotonalnymi. Rewitalizacja służy zwiększeniu retencji wody w zlewni, podniesieniu poziomu wód podziemnych, a także przywróceniu bioróżnorodności w zlewniach. Bardzo istotnym w tym przypadku jest wywołanie tzw. *efektu styku*; ponadto rewitalizacja przyczynia się do redukcji zanieczyszczeń w zlewni.

Często rewitalizacja, oprócz efektu ekologicznego i hydrologicznego, może przynieść inne, dodatkowe korzyści: gospodarczo-użytkowe, estetyczno-wizualne, społeczne, krajobrazowe oraz wpłynąć na zwiększenie bioróżnorodności w obrębie ekosystemu wodnego.

ZARYS KONCEPCJI PROJEKTU

Fazę inwentaryzacji i waloryzacji poprzedzono sporządzeniem wzorcowych arkuszy do badań terenowych. Ułatwiły one kartowanie stawów w terenie wg jednolitego, standardowego wzorca. Kartowanie objęło podstawowe parametry fizyczne badanych obiektów, a zgromadzone w raptularzu informacje pozwoliły na ocenę wyszczególnionych w nim cech z uwzględnieniem opinii mieszkańców. Uzyskany materiał pozwoli na dokonanie klasyfikacji stawów według przyjętych parametrów fizycznych, ich lokalizacji, cech hydrobiologicznych i użytkowania. Kwestionariusz uzupełnia dokumentacja fotograficzna oraz szkic lokalizacyjny obiektu. Kolejnym etapem będzie waloryzacja obejmująca ocenę znaczenia krajobrazowego stawów, wykorzystania gospodarczego i ich roli, zwłaszcza estetycznej w zagospodarowaniu przestrzennym wsi.

Końcowy etap prac obejmie propozycje dotyczące sposobów odnowienia stawów i ich dalszego użytkowania uwzględniającego możliwości samorządów gminnych i potrzeby danej miejscowości (ekonomiczne, estetyczne, ochronne itp.). Docelowo opracowana zostanie baza danych dla tych obiektów w programie komputerowym Access, ułatwiająca dalszą obróbkę zebranych materiałów. Wyniki drugiej fazy – rezultaty opracowania zebranych danych zostaną przedstawione w odrębnym artykule.

Poniżej zamieszczono wzorce raptularzy, które wykorzystywano podczas prac terenowych.

ARKUSZ INWENTARYZACYJNY

1. Data
2. Szkic lokalizacyjny obiektu wodnego
3. Fotografia: Zał. Nr.
4. Lokalizacja obiektu wodnego:
 - x,y,z (wysokość n.p.m., współrzędne geograficzne),
 - gmina
 - wieś
 - położenie fizycznogeograficzne
5. Parametry fizyczne obiektu:
 - kształt (owalny, okrągły, zbliżony do kwadratu, prostokąta):
 - średnica (przekątna):
 - obwód:
 - powierzchnia:
 - głębokość:
 - układ (zespół stawów, ilość):
6. Geneza:
7. Przeznaczenie:
8. Użytkowanie:
9. Przybliżony czas istnienia:
10. Stopień naturalności (staw w pełni naturalny, antropogeniczny, typ mieszany):
11. Rodzaj zasilania:
12. Stan czystości wodny (ocena makroskopowa)
13. Rodzaj infrastruktury hydrotechnicznej (mnichy, półmnichy, groble, grobelki cedzące, mostki, przepusty):
14. Okolice stawu (otwarta: las, pole, nieużytek zamknięta: zabudowania - rodzaj)
15. Rodzaj roślinności wodnej (szuwarowa, przybrzeżna, pływająca)
16. Ryby/Płazy (gatunki):
17. Stopień eutrofizacji:
18. Procesy zarastania (zmniejszanie powierzchni):
19. Połączenie z siecią rzeczną:
20. Stan własności (staw prywatny, gminny, dzierżawiony, własność gminy, lasów państwowych, inna)
21. Stopień zanieczyszczenia lub naturalności otoczenia:
22. Obiekty przyrodniczo cenne w polu widzenia:
23. Obiekty kulturowo cenne w polu widzenia:
24. Dostępność (dojazd):
25. Zakłócenia w percepcji krajobrazu:
26. Zagrożenia dla zbiornika i okolicy:
27. Opinie mieszkańców o obiekcie (wydarzenia, tradycje, obrzędy, zwyczaje, nazwisko informatora)

ARKUSZ WALORYZACYJNY

Kryteriami oceny walorów obiektów wodnych były m.in.: wartość ekologiczna, estetyka, otoczenie krajobrazowe, wartość krajobrazowa, wyjątkowość, odrębność, typowość, wartość emocjonalna, użyteczność, wartość ekonomiczna.

1. Szerokość pola widzenia
 - 1- do 180⁰
 - 2- 181⁰-270⁰
 - 3- 271⁰-360⁰
2. Głębia widoku
 1. I i II plan
 2. I, II, III plan
 3. więcej niż trzy plany, o odległym widoku
3. Wyjątkowe elementy w otaczającym krajobrazie;
 1. Brak
 2. Tylko jeden (np. kapliczka, studnia, drzewo, zabytkowy dom)
 3. Więcej niż jeden
4. Stopień różnorodności form krajobrazu
 1. Otoczenie (rzeźba i roślinność mało zróżnicowana)
 2. Jeden element silnie zróżnicowany
 3. Wszystkie elementy zróżnicowane
5. Rodzaj zakłóceń w krajobrazie
 1. Wyraźne zakłócenia w krajobrazie (linia energetyczna, reklamy, betonowe ogrodzenia)
 2. Zakłócenie przyrodnicze, brak antropogenicznych
 3. Brak jakichkolwiek zakłóceń
6. Rozwinięcie działalności gospodarczej
 1. Słabo rozwinięta
 2. Użytkowanie sporadyczne
 3. Stale użytkowane, zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem lub nabytą funkcją
7. Stopień swojskości
 1. Przewaga dźwięków i zapachów obcych
 2. Brak zapachów
 3. Tylko zapachy i dźwięki swojskie
8. Żywotność obiektu/wartość ekonomiczna
 1. Nieużytkowany (dziki)
 2. Użytkowany sporadycznie
 3. Użytkowany stale (cel)
9. Rola ekologiczna
 1. Woda brudna, brak płazów i ryb,
 2. Staw zamieszkiwany przez jeden gatunek,
 3. Siedlisko kilku gatunków

10. Wartość emocjonalna

1. obiekt opuszczony, pozbawiony nadzoru
2. staw wspominany jako „centrum” wsi, a obecnie porzucony
3. związane ze stawem ciągle żywe zwyczaje i obrzędy

ZAKOŃCZENIE

Przygotowywana koncepcja rewitalizacji stawów może być wykorzystana przez lokalne samorządy, w gestii których znajduje się utrzymanie, ochrona i użytkowanie stawów będących własnością gminną. Odnowione stawy mogą być rezerwuarem wody dla wsi, spełniać funkcje przeciwpożarowe, być miejscem hodowli ryb na potrzeby lokalne, spełniać rolę estetyczną i wpłynąć korzystnie na podniesienie walorów krajobrazowych wsi.

Podczas prac sondażowych w innych gminach Wyżyny autorzy dostrzegli samoistne działania zarządów gmin, które podejmują się prac oczyszczania i zagospodarowania stawów, rozumiejąc doniosłość ich lokalnych funkcji. Takie prace zauważono w gminach Trzyciąż, Rabsztyn, Ogrodzieniec, Wolbrom, Zabierzów. Wokół stawów pojawiają się ścieżki spacerowe, ławki, kosze na śmieci oraz lokale małej gastronomii. Niektóre stawy są zarybiane i służą miejscowym wędkarzom. Są to jednak inicjatywy podejmowane na małą skalę i nie odgrywają większej roli w poprawie ogólnego wizerunku gminy. Mimo to, warto je odnotować z nadzieją na pobudzenie estetycznych odczuć mieszkańców wsi i potrzebę ochrony stawów i ich wartości ekologicznych i kulturowych.

Istotne są coraz powszechniejsze przykłady włączania się niektórych gmin w inicjowane przez Zarząd Zespołu Parków Krajobrazowych woj. śląskiego akcje oczyszczania i rewitalizowania źródeł na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Takie prace są podejmowane np. w gminie Ogrodzieniec (źródła Przemszy w Bzowie), Zawiercie (źródła Warty w Kromolowie). Ich celem jest poprawa estetyki otoczenia źródeł i przede wszystkim ochrona wód podziemnych przed zanieczyszczeniem. Inicjatywy takie są ważnym ogniwem w edukacyjnej działalności podejmowanej przez samorządy, szkoły i inne środowiska lokalne – przyczyniają się bowiem do społecznej akceptacji obiektów chronionych, niezależnie od ich formy - park narodowy, krajobrazowy, rezerwat, pomnik przyrody i in.

LITERATURA

- Bajkiewicz-Grabowska E., Mikulski Z., 1999: *Hydrologia ogólna*. PWN, Warszawa, s. 74
- Baścik M., 2003: *Źródła w krajobrazie wyżyn Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej*, [w]. *Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej*
- Dynowska I., 1979: *Charakterystyka źródeł Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*. Studia Ośrodka Dokumentacji Fizjograficznej, T. VII, Ossolineum, Wrocław, s. 391–421
- Dynowska I., 1983: *Źródła Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej*. Studia Ośrodka Dokumentacji Fizjograficznej, T. XI, Ossolineum, Wrocław, s. 7–239.

- Choiński A., 1985: Wybrane zagadnienia z limnologii fizycznej Polski. Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- Choiński A., 1995: Zarys limnologii fizycznej Polski. Wyd. Naukowe UAM, Poznań
- Czarnecka I., 1975: *Reżim źródeł na Wyżynie Małopolskiej*. Prace IMGW, Nr 6, s. 59–145.
- Czeppe Z. 1972: Regiony fizycznogeograficzne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej. *Studia Ośrodka Dokumentacji Fizjograficznej*, 1: 68–77.
- Girdwoyń M., 1881: *Projekt gospodarstwa rybnego wyrozumowanego (sztucznego), stawowego i węgorzarni, w dobrach Złotego Potoku*. Warszawa.
- Kajak Z., 1998: Hydrobiologia-limnologia. Ekosystemy wód śródlądowych. Wyd. Naukowe, PWN, Warszawa.
- Kalbarczyk R., 2003. *Oczka wodne w agrosystemach*. *Aura* 12/03, s. 24 - 25
- Kuczyński M., 2003: Rybactwo stawowe w województwie śląskim wczoraj i dziś. *Przyroda Górnego Śląska*, Nr 34.
- Młodkowska-Przepiórowska I., 1995: *Kultura przeworska na ziemi częstochowskiej*. Muzeum Częstochowskie, Częstochowa.
- Myga-Piątek U., 1997: *Studnie jako zanikający element krajobrazu kulturowego Wyżyny Częstochowskiej*. *Czasop. Geograf.*, LXVIII, z. 3/4, s. 327–340.
- Myga-Piątek U., 1998: *Rola stawów w przemianach krajobrazu kulturowego doliny Wiercicy*. *Prądnik*, Prace Muzeum Prof. W. Szafera, nr 11, s. 13–24.
- Myga-Piątek U., 1999: *Rola gospodarki wodnej w przemianach krajobrazu kulturowego zlewni górnej Wiercicy*. *Wyd. Nauk o Ziemi, Uniw. Śląski, Sosnowiec*, (maszynopis pracy doktorskiej), ss. 167.
- Myga-Piątek U.: 2002: *Zabytkowe studnie w krajobrazie Wyżyny Częstochowskiej*. W: *Problemy ochrony i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski*. Prace Komisji Krajobrazu kulturowego PTG T.I, s.100-115
- Siarczyński F. 1828: *Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego* [...]. Lwów.
- Turkowski T. 1959: *Girdwoyń Michał (1841–1924)*. [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, T. VIII/1, z. 36, s. 1.
- Zwoliński M., 1992: *Szkice monograficzne Janowa i okolicy*. Częstochowa.
- Żmudziński L. (red.) 2002: *Słownik hydrobiologiczny*, Wyd. naukowe PWN, Warszawa.

SUMMARY

Ponds of the Kraków-Częstochowa Upland as a major element of the landscape – The sketch of the concept of pond revitalization project

The paper discusses the matters related to the restoration of landscape values of the ponds situated in the Kraków-Częstochowa Upland and presents the concept of their revitalization on the example of two boroughs – Janów and Skala. Situated in the valleys of the rivers Wiercica and Prądnik and in the Jurassic plateau, the ponds, most of which are of artificial origin, combine both natural and cultural values in them. The Upland is affected by the process of disappearance of ponds, which is caused by a number of factors (including climatic fluctuations, accumulation of the biogenic mass; sedimentation of various deposits, as well as some hydrotechnical and engineering works).

The specific aim of the project was to map the ponds in the aforementioned boroughs, describe their current function in the landscape of the Upland, trace back or verify the origins of these objects, and work out a unified pattern for catalogization and evaluation of ponds.

During the field survey works in the borough of Janów, 15 ponds concentrated along the valley of the Wiercica and on hilltops were identified. In the borough of Skala, 16 water bodies were included in the survey.

In the research area, predominant are artificial ponds, as well as shallow water reservoirs, most frequently built for fish farming, fire protection, retention, or other farming needs.

The field works revealed poor functioning of the ponds. They are heavily silted and littered, and some of them are disappearing, which can also be influenced by climatic conditions. Thus, an urgent need arises to take up immediate revitalization proceedings on these objects. Prior to the catalogization and evaluation phase, template sheets for the field survey had been prepared.

During the preliminary works in other boroughs of the Upland, the authors noticed autonomous activities of the authorities of boroughs, which take up purification and management of the ponds, thus acknowledging the importance of their local functions. What is of special importance is more and more common cases of boroughs which get involved in actions initiated by the management board of the Landscape Park Complex and aimed at purification and revitalization of watercourses in the Kraków-Częstochowa Upland.

dr Urszula Myga-Piątek

Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60
41-200 Sosnowiec

dr Józef Partyka

Ojcowski Park Narodowy
32-047 Ojców
e-mail: jozef_partyka@poczta.onet.pl

Fot.1. Staw w Rzeplinie (Gmina Skala) fot. J. Partyka
Photo 1. Pond in Rzeplin (Skala district) photo. J. Partyka

Fot. 2. Staw w Skale fot. J. Partyka
Photo 2. Pond in Skala photo J. Partyka

Fot. 3. Staw w Czepurce (gmina Janów) fot. Urszula Myga-Piątek
Photo 3. Pond in Czepurka (Janów district) photo Urszula Myga-Piątek

Fot. 4. Staw w Żurawiu (gmina Janów) fot. Urszula Myga-Piątek
Photo 4. Pond in Żuraw (Janów district) photo Urszula Myga-Piątek